
ԴԻՈՂՈՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՅՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ
ՀԱՐԵՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Դիոդորոս Միկիլիացին (Ք. ա. 90–23 թթ.) հունական անտիկ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից է: Հռչակվել է «Պատմական գրադարան» երկով, որի վրա աշխատել է շուրջ 30 տարի: Աշխատությունը բաղկացած է եղել 40 գրքից, որոնցից մեզ են հասել 1–5-րդ և 11–25-րդ գրքերը, իսկ մյուսներից պահպանվել են միայն պատատիկներ: Աշխատությունն ընդգրկում է Հունաստանի, Հռոմի, Հին Արևելքի ու հելլենականացված երկրների պատմությունը, աշխարհագրությունը՝ չանտեսելով ազգագրական և մշակութային հարցերը: Պատմիչն առատ և բազմաբնույթ տեղեկություններ է գրի առել ոչ միայն ռազմաքաղաքական անցքերի ու իրադարձությունների, այլև աշխարհագրական բնույթի հարցերի ու տարբեր երկրներում բնակվող զանազան ժողովուրդների վարքուբարքի, նրանց սովորույթների, արհեստների և հավատալիքների վերաբերյալ: Առաջին հինգ գրքերում Միկիլիացին ազգախոսական եղանակով շարադրել է ավանդական ժամանակների պատմությունը (մինչև Տրոյայի կործանումը), մյուսներում՝ տարեգրության ձևով պատմությունը հասցրել է մինչև Հուլիոս Կեսարի Գալլիական պատերազմները (Ք. ա. 60 թ.):

Ի շարս վերոնշյալի՝ «Պատմական գրադարան»-ում արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերի, այդ թվում՝ ազգագրության վերաբերյալ:

Դիոդորոսի երկի նշանակության մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ այն եղել է Մովսես Խորենացու գլխավոր աղբյուրներից մեկը: Պատմահայրը «Հայոց պատմության» երրորդ գիրքն սկսում է այսպիսի խոստովանությամբ. «Ոչ հին տարիների պատմություն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով կարողացանք անցնել բոլոր հունական (աղբյուրները), ոչ նույնիսկ Դիոդորոսի գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ այքերս նրա վրա պահելով՝ բոլորն անմոռաց անցնեինք, որպեսզի բաց չթողնեինք որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակվելու»¹: Կարծիք կա, որ Տրոյական պատերազմի մասին Խորենացին գիտի ոչ թե Հռոմի, այլ Դիոդորոսի միջոցով, քանի որ «Հայոց պատմության» համապատասխան հատ-

---

¹ Մովսես Խորենացի. Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 307:

վածներն առավելապես համերաշխում են ոչ թե Հոմերոսի «Բլիականին», այլ Դիոդորոսի պատմածներին²: Բացի այդ, Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածների հիմքում ընկած են ոչ միայն ժողովրդական բանահյուսությունից պատմահոր քաղած տեղեկությունները, այլև Դիոդորոսի համապատասխան վկայությունները: Մեզ համար վերջինիս երկը արժեքավոր է նաև այն տեսակետից, որ դրանում կա մի ընդարձակ հատված [գիրք XIV, գլ. 19–31], որտեղ համառոտակի պատմվում են այն նույն դեպքերը, որոնք մանրամասն շարադրված են Քսենոփոնի «Անաբասիսում»: Բայց քանի որ Դիոդորոսն օգտվել է նաև այլ աղբյուրներից, ապա նրա հաղորդած որոշ տեղեկություններ ոչ միայն լրացնում են Քսենոփոնին, այլև բազմազանությամբ երբեմն տարբերվում են նրա պատմածներից:

Նախքան Դիոդորոս Միկիլիացին, այլ հեղինակների մոտ Հայաստանի աշխարհագրական տարածքը բնորոշող որևէ անվանում չենք հանդիպում. առաջինը նա է, որ «Պատմական գրադարանում» տվել է «Արմենիա» անվանումը: Երկի գիրք II, գլ. I, 8–10-րդ ենթագլուխներում նշված է, որ «Ասորեստանի թագավոր Նինոսը մեծ զորքով ներխուժելով Արմենիա, մի շարք քաղաքներ ավերելուց հետո կոտորեց նաև տեղի բնակիչներից շատերին, ուստի և նրանց (Արմենիայի) թագավոր Բարզանեսը, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրա (Նինոսի) դեմ կռվելու, առատ նվերներով դիմավորեց նրան և ասաց, որ ինքը կկատարի նրա բոլոր հրամանները: Իսկ Նինոսը (Արմենիայի թագավորին) վերաբերվում է մեծահոգաբար և համաձայնվում, որ նա տիրի Արմենիային և մնալով որպես իր բարեկամը, (բավարարվի միայն) զորք ուղարկելով և միջոցներ՝ իր բանակի համար»:

Նկատենք, որ առ այսօր հստակեցված չէ՝ պատմական ինչ անձնավորություններ են եղել Նինոսը և Բարզանեսը և որ ժամանակաշրջանում: Կարծիք է հայտնվել, որ Ասորեստանի թագավոր Նինոսը պետք է եղած լինի Ասորեստանի արքա Շամշի-Ադադ V-ը (823–811)՝ հռչակավոր Շամիրամի ամուսինը (Շամմուրամաթ, Մեմիրամիս), ինչպես որ ասված է նաև Խորենացու աշխատությունում³, հաշվի առնելով, որ, իրոք, վերջինս 823–820 թթ. արշավանքներ է կազմակերպել դեպի Ուրարտու-Նաիրի և Մարաստան: Այս նույն կարծիքի համաձայն, իբր, Արմենիան ե-

² Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 14, Հին հունական աղբյուրներ, Բ, Դիոդորոս Միկիլիացի», թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ս. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 10: Սույն հոդվածի նյութերը քաղված են այս հրատարակությունից՝ նշելով գիրքը, գլուխը, ենթագլուխը: Դիոդորոս Միկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկի Հայաստանին ու հայերին վերաբերող հատվածները Ս. Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ հրատարակված է նաև «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը» գրքում (կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան, Երևան, 2007, էջ 138–141, 255–265, 267–268):

³ Տե՛ս Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. Հայոց պատմություն, էջ 61:

դել է ոչ թե պետական կազմավորման անվանում, այլ աշխարհագրական հասկացություն, քանի որ դեռևս գոյություն չունեն Արմենիա պետությունը, փոխարենը եղել է Ուրարտու պետությունը, իսկ Բարզանեսն էլ նույնացվել է Ուրարտուի թագավոր Իշպուհնիին (մոտ 825–811)⁴: Այսպիսով, կարելի է վստահաբար ասել, որ Ք. ա. IX դարի իրադարձությունների հետ կապված Արմենիա անվանման այս հիշատակությունն ամենահինն է օտար հեղինակների երկերում:

Սիկիլիացու «Պատմական գրադարանում» պահպանվել է նաև Սատրապական Հայաստանում Ք. ա. V դարավերջի իրադարձությունների, մասնավորապես, տասը հազար հույների նշանավոր արշավանքը դեպի Պարսկաստան և այնտեղից Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծով և ապա Հունաստան նահանջի նկարագրությունը, որն առավել հանգամանորեն ներկայացված է Քսենոփոնի «Անաբասիսում»⁵:

Քսենոփոնի նման Դիոդորոսը ևս Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս կամ Ջերմ) գետը համարում է կարդուխների երկրի ու Արմենիայի սահմանը: Հեղինակը նշում է, որ հույները, անցնելով Կենտրիտես գետը, մտան Արմենիա [գիրք XIV, գլ. 27, 4–8]: Իսկ Քսենոփոնի «Անաբասիսում» ասված է, թե «հելլենները մտան Արևմտյան Արմենիա» [«Անաբասիս», գիրք III, գլ. 5, 17]: Դիոդորոսի հավաստմամբ՝ «Արմենիայի սատրապն էր Տիրիբագոսը, որի հետ դաշինք կնքեցին (հույները) և երկրի միջով անցան իբրև բարեկամներ» [գիրք XIV, գլ. 27, 4–8]⁶:

Սիկիլիացու երկի գիրք XVII, գլ. 14-ում նշված է, որ 334 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացին Արմենիան Սարդեսի (Լիդիական սատրապության մայրաքաղաքը) հետ հանձնեց Միթրենեսին՝ Լիդիայի նախկին կառավարչին: Սակայն դա իրականում ձևական բնույթ ուներ, ուստի և Միթրենեսը երբեք չի շխեց Արմենիայում: Պատմիչը գրում է նաև սատրապական շրջանի Արմենիայի սատրապ Օրոնտասի (Երվանդ) մասին, որը Ք. ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտի ժամանակ պարսիկների կողմում զլխավորում էր հայկական այրուձին: Արեմենյան տերության կործանումից հետո Երվանդը հանդես եկավ որպես Հայաստանի անկախ կառավարիչ ու թագավոր [գիրք XIX, գլ. 23, 1–3]: Սա Երվանդ III-ն է (331–300): Մի առիթով էլ Սիկիլիացին հայտնում է, որ Երվանդը Պսկեստեսի բարեկամն էր, իսկ վերջինս Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից նշանակվել էր Պերսիս (Պարսք) երկրի սատրապ: Այդ պաշտոնում նա մնաց անգամ Մակեդոնացու մահից (Ք. ա. 323 թ.) հետո: Ուշագրավ տեղեկություններ ենք ստանում նաև Մակեդոնացու մահից հետո տեղի

⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1, էջ 140, ծանոթ. 2, 3:

⁵ Տե՛ս Քսենոփոն. Անաբասիս, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970 (այսուհետև՝ «Անաբասիս», գիրքը, գլուխը և ենթագլուխը):

⁶ Մինչդեռ ըստ Քսենոփոնի՝ Արմենիայի սատրապն էր Օրոնտաս-Երվանդը [«Անաբասիս», գիրք III, գլ. 5, 17], իսկ Տիրիբագոսը սոսկ Արևմտյան Արմենիայի հյուպարքոսն էր, այսինքն՝ Օրոնտասի ստորադրյալը:

ունեցած իրադարձությունների, նրա տերության տրոհման և Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ: Այսպես, Մակեդոնացու մերձավոր զինակից Պերդիկկասը, որը զորավարի մահից հետո դարձել էր նրա տերության խնամակալը, Մակեդոնացու անձնական քարտուղար Եվմենես Կարդիացուն է հանձնում Պափլագոնիան և Կապադոկիան, իսկ վերջինիս թագավոր Արիարաթես II-ը ապաստանում է Հայաստանում: Արիարաթես II-ը, ըստ պատմագրի հիշատակության, «հայերի թագավոր Արդուատեսից (հավանաբար, Օրանտաս-Երվանդից) օգնական զորք ստանալով՝ երկրից (Կապադոկիայից) վտարում է մակեդոնացիներին և վերանվաճում իր հայրենի իշխանությունը» [գիրք XXXI, գլ. 19, 4-5]: Հատկանշական է, որ Մակեդոնացու հրամանատարների միջև բաժանված սատրապությունների թվում հիշատակված չէ Հայաստանը, հետևաբար, կասկած լինել չի կարող, որ Հայաստանը նվաճված չէր մակեդոնացիների կողմից, ուստի և երկիրը, ինչպես այս հատվածում նշում է Դիոդորոսը Ասիայի մյուս սատրապությունների մասին խոսելիս, «թողնվեց նախկին կառավարչի իշխանության տակ» [գիրք XVIII, գլ. 3, 3]:

Երկի գիրք XXXI-ում խոսվում է նաև Արտաշեսյանների հայկական պետության, Արտաշես I-ի թագավորության մասին: Այսպես, պատմիչը 17a ենթագլխում գրում է. «Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը [Արտաշես Ա Բարի, 189-160 թթ. Ք. ա.] ապստամբելով Անտիոքոսից (խոսքը Մելնկյան թագավոր Անտիոքոս III Մեծի մասին է՝ 223-187 թթ. Ք. ա.), իր անունով քաղաք հիմնեց (Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ կառուցվել է Ք. ա. II դարի 70-ական թվականներին) և ժողովեց հզոր արանց: Իսկ Անտիոքոսը (սա արդեն Անտիոքոս IV Էփիփանես թագավորն է՝ 175-164 թթ.), որն այդ տարիներին հզոր էր, ինչպես ոչ ոք մյուս թագավորներից, արշավեց նրա վրա և, հաղթելով, ստիպեց նրան հնազանդվել» [գիրք XXXI, գլ. 17]:

Գիրք XXXI-ի 22-րդ ենթագլխում էլ պատմագիրը հավաստում է. «Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեսը (Կապադոկիայի Արիարաթես V թագավորը՝ 163-130 թթ.) Միթրոքուզանեսին (խոսքը Ծոփքի թագավոր Զարեհի որդի Մեհրուժանի մասին է - Ռ. Ն.) վերականգնեց հայրենի տերության վրա, Արտաքսիասը՝ Հայաստանի թագավորը, չհրաժարվելով (Ծոփքի) իշխանության նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսի մոտ, առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին մահվան ենթարկելու գնով, իրար միջև բաժանել Սոփենեն» (Ծոփաց աշխարհի հունական անվանական ձևն է) [գիրք XXXI, գլ. 22]: Այս տեղեկությունից պարզ է դառնում, որ Կապադոկիայի Արիարաթես V թագավորը Միթրոքուզանես-Մեհրուժանին՝ Զարեհ թագավորի որդուն, օգնում է 163 թ. Ծոփքի թագավոր հռչակվելու: Արտաշես Ա

⁷ Այս իրադարձությունների աղբյուրագիտական քննությունը կատարվել է Գ. Խ. Մարգարյանի կողմից (տե՛ս Գ. Խ. Մարգարյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Սոփսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 242-247):

Բարի Հայոց արքան դեսպանների միջոցով Կապադովկիայի թագավորին առաջարկում է իրար միջև բաժանել Ծոփքը՝ նրա մահացած թագավոր Զարեհի երկու որդիներին, որոնցից մեկը պատանդության մեջ էր Կապադովկիայի թագավորությունում, մյուսը՝ Մեծ Հայքի թագավորությունում, վերացնելու պայմանով: Հայոց արքան մերժում է ստանում, և Ծոփքը մնում է առանձին թագավորություն՝ մինչև Տիգրան Բ Մեծի գահակալությունը: 27a ենթագլխում էլ խոսվում է Սելևկյան երբեմնի հզոր պետության տրոհման, նրա դեմ հայ-մեդական՝ Տիմարքոս-Արտաշես II արքաների դաշինքի, Հայաստանի քաղաքական անհամեմատ բարձր դերակատարության մասին:

Հայոց պատմության պատմաքաղաքական կարևոր դրվագները ներկայացնելուց բացի, պատմագիրն անդրադառնում է նաև հայերի և նրանց հետ հարևանությամբ ապրող ցեղերի ու ժողովուրդների կենցաղամշակութային կյանքին:

XVI գրքի 77-րդ գլխի 5-րդ հատվածում Սիկիլիացին ուշադրություն է դարձնում այն իրողության վրա, որ Մակեդոնացին, որպես աշխարհակալ նվաճող, հունականություն տարածող արքա, ինքն էլ է ազդեցություն կրում նվաճված արևելյան ժողովուրդներից. «Սկսեց հետևել պարսկական շքեղության և Ասիայի արքաների պերճանքին... գլխին դրեց պարսկական դիադեման և հագավ ճերմակ խիտոն (շապիկ առանց թևերի), կապեց պարսկական գոտին և մնացած մյուս բաները, բացի անաքսիբիդից (երկար և նեղ անդրավարտիք) և կանդիսից (թևավոր վերնագզեստ): Իր ընկերներին ևս բաժանեց ծիրանի եզրակարերով համազգեստներ, իսկ ձիերին հագցրեց պարսկական հանդերձանք»: Ի դեպ, հին պարսիկների, մարերի (կամ մեդիացիների) զգեստը որոշակիորեն տարբերվում էր հին հունականից. այն բաղկացած էր գլխի համար կնգուղից, երկար մի վերնագզեստից, որի թևերն իջնում էին ձեռքերի վրա, տաբատից և երկարաձիտ կոշիկներից:

Ստրաբոնն ընդհանրապես այդ զգեստի մասին հույների տաժաժ արհամարհանքն է արտահայտում՝ գրելով, որ պարսիկները «հանդուրժում են հագնել կանացի զգեստներ, փոխանակ մերկ կամ թեթև հագնված շրջելու, և իրենց ամբողջ մարմինը պատում էին զգեստներով»⁸: Ազգագրական առումով այս հիշատակությունը կարևոր է նրանով, որ «Արմենները, որպես մարերի հարևան, դաշնակից կամ իշխանությանը ենթակա, տարազային ձևերով որոշ նմանություններ ունեին նրանց հետ», «Մարերը և հայերը ցեղակից են, որովհետև հագնվում են գրեթե միանման...»⁹:

⁸ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ, №1, Ստրաբոն» [գիրք XI, գլ. 13, 9], քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Երևան, 1940:

⁹ Տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ է տ յ ա ն. Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին. – ՊԲՀ, 2015, № 1, էջ 225:

Միկիլիացու երկում տեղեկություններ կան հին աշխարհում ընդունված տարածության և ժամանակի չափման միավորների վերաբերյալ: Այսպես, երկարության չափի միավոր է համարվել պլեթրոնը, որ հավասար էր 30,8 մետրի [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6], իսկ փարսախը հավասար էր մոտ 5250 մետրի: Երկարության չափ էր ասպարեզը, որը հավասար էր 177 մետրի կամ 185 մետրի [գիրք II, գլ. 8, 1], իսկ գրկաչափը, որպես երկարության չափ, հավասար էր 1 ասպարեզի հարյուրերորդ մասին՝ 1,77 կամ 1,85 մետրի [գիրք II, գլ. 8, 6]: Որպես բարձրության չափ տարածված էր կանգունը [գիրք XIV, գլ. 27, 4–8]: Կանգունը հավասար էր 0.5 մ կամ 1/4 գրկաչափի՝ 24 մատնաչափի: Կար նաև «արքունի կանգուն», որը հավասար էր 27 մատնաչափի [գիրք II, գլ. 7, 4]: Մակերեսի և երկարության չափման միավորն էր ոտնաչափը: Այսպես, Հայաստանից Բաբելոն տարված քարն ուներ 130 ոտնաչափ բարձրություն, 25 ոտնաչափ լայնություն և հաստություն [գիրք II, գլ. 11, 4]: Ոտնաչափը (ոտքի երկարության չափն է, որ հավասար է 30,8 սմ-ի) [գիրք II, գլ. 8, 1–4]: Ժամանակի և տարածության չափման միավոր է եղել օրը, օրվա անցած ճանապարհը: 1 օրվա ճանապարհը հավասար էր 1 փարսախի [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6]: Որպես ծանրության չափ հին աշխարհում ծառայել է տաղանդը: Ատտիկյան տաղանդը կշռել է 26,2 կգ: Հետագայում տաղանդը դարձել է նաև դրամի խոշոր միավոր, որը հավասար էր 60 արծաթ մինայի: Բաբելոնյան տաղանդը հավասար էր 100 մինայի և կշռում էր 44 կգ [գիրք II, գլ. 9, 1–6]: Մինան և՛ կշռի, և՛ դրամական միավոր էր. կազմում էր տաղանդի 1/60 մասը և հավասար էր 100 դրախմայի [գիրք XVII, գլ. 64, 6]: Դահեկանը պարսկական ոսկեդրամ էր և լայն շրջանառություն ուներ նաև հռոմեական կայսրությունում, նրա ազդեցության տակ գտնվող երկրներում: Այն կշռում էր 8,40 գրամ: 300 դահեկանը կշռում էր 1 տաղանդ (26,2 կգ): 1 մեդիմնոսը տարողության չափ էր և կշռում էր 52,5 լիտր, իսկ մետրետեն հեղուկների չափ էր. 1 մետրետեն կշռում էր 32,5 լիտր:

Գիրք II գլուխ 11-ում խոսվում է մի ուշագրավ երևույթի մասին, որը մեծ արձագանք է ունեցել անտիկ դարաշրջանում: Այնտեղ ասվում է, թե «Շամիրամը (բնագրում Սեմիրամիս) Հայկական լեռներից (պատմագիրը նկատի է ունեցել Հայկական Տավրոսի լեռները) մի քար կտրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ 25: Նա գորքերի և եզների բազմաթիվ լծերով այդ քարը իջեցրեց դեպի գետը (նկատի ունի Եփրատը) և այնտեղ բարձեց լաստի վրա ու դրանով հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բաբելոն, այն կանգնեցրեց ամենաերևելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն, իր ձևի պատճառով, անվանում են կոթող և համարում այսպես կոչված յոթ հրաշալիքներից մեկը» [գիրք II, գլ. 11, 4]:

Ո՞վ է եղել Շամիրամը (Շամմուրամաթ, Սեմիրամիս): Նա Ասորեստանի կիսաառասպելական-կիսապատմական թագուհին էր: Ըստ ասորական առասպելի՝

Շամիրամը Դերկեստո աստվածուհու դուստրն էր և պտղաբերության ու սիրո աստվածուհին: Ամուսնացել է Ասորեստանի Նինոս թագավորի հետ, որից ունեցել է Նինուսս անունով որդուն: Շամիրամը կառուցել է Բաբելոն քաղաքը, գրավել է Եգիպտոսը, Եթովպիան և Լիբիան, իսկ այնուհետև արշավել է դեպի Բակտրիա ու Հնդկաստան: Հայտնի էր իր գեղեցկությամբ, վավաշոտությամբ և պատերազմասեր բնավորությամբ: Նրա պաշտամունքը տարածվել էր նաև Հայաստանում ու կապվել Արա Գեղեցիկի կերպարի հետ: Ինչպես վկայում են պատմական վավերագրերը, Ք. ա. IX դարի վերջերին Ասորեստանում իշխել է Շամմուրամաթ անունով թագուհի (810–806)՝ Շամշի-Ադադ V-ի կինը և Ադադ-Ներարի III-ի (810–783) մայրն ու խնամակալուհին: Ասորեստանի Շամմուրամաթ թագուհու օրոք Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև մի շարք ընդհարումներ են եղել, որոնց արձագանքներն իրենց տեղն են գտել Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ավանդազրույցներում: Ուստի, Շամմուրամաթ թագուհին Շամիրամ աստվածուհու երկրային նախատիպն էր¹⁰:

Երկի XIV գրքի 29-րդ գլխի [1–6] հատվածներում խոսվում է հին աշխարհում ընդունված համընդհանուր մի սովորույթի մասին ևս. որևէ հաջողության հասնելու համար տարածված էր հեթանոս աստվածներին շնորհակալություն հայտնելու, զարդարված ձիեր, նաև եզներ զոհաբերելու սովորույթը:

Պատմագիրը տեղեկություն է հաղորդում նաև Հայաստանում արամեական գրի օգտագործման մասին: Ըստ այդմ՝ Ք. ա. 317 թ. Երվանդը՝ Հայաստանի կառավարիչը, պարսից աշխարհի սատրապ Պնկեստեսին արամեերեն՝ «սիրիական տառերով» նամակ է ուղարկում [գիրք XIX, գլ. 23, 1–3]: Այստեղ բառացի ասված է. «Նամակը որ գրված էր ասորերեն գրերով, ուղարկված էր Օրոնտեսի (Երվանդ) կողմից, որը տիրում էր Արմենիայի սատրապությանը և Պնկեստեսի բարեկամն էր»: Հարկ է նշել, որ Սիկիլիացին սեպագրերը, այդ թվում՝ Բեհիսթունի հայտնի արձանագրությունը համարում է ասորերեն գրեր: Նամակի վերաբերյալ նրա «ասորերեն գրերով» արտահայտությունը պիտի համարել ճիշտ: Ուսումնասիրողները, ոչ առանց հիմքի, ենթադրում են, որ սատրապական շրջանի Հայաստանում, ինչպես նաև մյուս սատրապություններում գոյություն է ունեցել դիվան, գրասենյակ իր գրագիր դպիրով և համապատասխան անձնակազմով¹¹:

Հայաստանում արամեերենը որպես գրասենյակային լեզու առավել գործածական է եղել մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Նրա արշավանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արևելքում հունարենի տարածման համար: Հավանաբար, Ք. ա. III դ. սկզբից հունարենը պաշտոնական լեզու է դարձել Հայաստանում: Համե-

¹⁰ Գ. Մ ա ր գ ա յ ա ն. Հայկական էպոսի հնագույն շերտը. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 481:

¹¹ Տե՛ս Գ. Ա. Т и р а ц я н. Некоторые аспекты внутренней организации Армянской сатрапии.– ИФЖ, 1972, № 2, с. 106–109.

նայն դեպս, Արմավիրի արձանագրությունները վկայում են, որ Ք. ա. III դ. վերջերին Երվանդունիների պետական գրասենյակային լեզուն հունարենն էր¹²: Մակեդոնացու վերաբերյալ Միկիլիացին հաղորդում է, որ մեծ զորավարի նպատակն է եղել Ասիայի և Եվրոպայի «Միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը» [գիրք XVIII, գլ. 4, 4]:

Միկիլիացու երկում տեղեկություններ կան Հայաստանի բնակլիմայական դաժան պայմանների վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ «Արմենիայի լեռների միջով ուղևորվելիս, հույները առատ ձյան հանդիպեցին և բոլորը կործանման վտանգի տակ ընկան: ...Ձյունը այնպես էր տեղում և երկիրը ծածկում, որ ոչ ճանապարհն էր երևում, ոչ էլ հնարավոր էր տեղանքի բնույթը տեսնել: ...Հուսահատությունը և սարսափը համակել էր զինվորներին: ...Երբ զիշերն անցավ, պարզվեց, որ բեռնատար անասունների մեծ մասն արդեն սատկել է, և շատ մարդիկ մահացել են, ումանց էլ աչքերը կուրացել էին ցրտից և ձյան արտացոլանքից» [գիրք XIV, գլ. 28, 1–5]:

Պատմիչը ուշագրավ նկարագրություն է թողել նաև հայ-արմենների տնտեսական կյանքի և նյութական մշակույթի առանձին տարրերի վերաբերյալ: Այսպես, կարդուխների երկրից Հայաստանի սահմանն անցնելով՝ հույները փրկվում են ոչնչանալուց: Նա բառացի գրում է. «Եվ բոլորն էլ կատարելապես կոչնչանային սովամահ լինելուց, եթե կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո չպատահեին պարենաշատ գյուղերի: Այս գյուղերի տներում բեռնատար անասունների մուտքը գետնափոր էր, իսկ մարդիկ իջնում էին աստիճաններով. բնակարաններում անասունները սնվում էին խոտով, իսկ մարդիկ վայելում էին կյանքի համար անհրաժեշտ բարիքների առատությամբ» [գիրք XIV, գլ. 28, 1–5]: Գրեթե այս նույն, բայց ավելի հանգամանալի նկարագրությունը հանդիպում ենք Քսենոփոնի մոտ [«Անարասիս», գիրք IV, գլ. 5–6, 1–6]:

Գրքի XIV, գլ. 29, 1–6 հատվածում հանդիպում ենք ավելի ուշագրավ վկայության. Արաքս գետի վերին հոսանքում՝ «Փասիս գետի» մերձակա գյուղերում, «խայտյների» և «փասիաների» երկրի տները ևս լեցուն են եղել բարիքներով, ամենուրեք հույները մինչև համաձայնության գալը վարվել են դաժանորեն, «որոնց հետ կռվում հաղթելով, նրանցից շատերին սպանելով և գրավելով տեղաբնիկների լեցուն տները, ուր մնացին տասնհինգ օր»:

Հայաստանի հարևանությամբ՝ «անցնելով Հյուրկանիան (հայ մատենագրության մեջ հիշատակվել է Վրկանաց երկիր անվամբ) Ալեքսանդրը [Մակեդոնացին] հասավ Բարբերաստ (կոչվող) գյուղերը (Մարդերի երկիրը տանող ճանապարհի վրա), որոնք հիրավի այդպիսիք էին, քանզի այստեղ երկիրը ավելի բերքատու է, քան մեկ

¹² Стéú К. В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении. М.–Л., 1953, с. 137–147.

այլ վայրում: Ինչպես պատմում են, յուրաքանչյուր որթատունկ (այստեղ) տալիս է մեկ մետրետե (32,5 լիտր) գինի, իսկ թզենիները երբեմն տալիս են տասը մեդիմնոս (1 մեդիմնոսը 52,5 լիտր է) չորացրած թուզ: Հնձելու ժամանակ լքված ցորենը հողին ընկնելիս, առանց ցանված լինելու, ծլում է և հասցնում առատ բերք: Տեղաբնիկներին հայտնի է մի ծառ, արտաքինով կաղնու նման, որի տերևներից մեղր է կաթում, ունանք այն հավաքում են և առատորեն օգտագործում իրենց կարիքների համար: Այնտեղ կա նաև թռչող մի կենդանի, որը կոչում են անթրեդոն (բոռի նման), սա մեղվից փոքր է, բայց մեծագույնս օգտավետ: Այն թափառում է սարերում և բազմապիսի ծաղիկներից (նեկտար) հավաքում ու բնակվելով ժայռերի խոռոչների և շանթահարված ծառերի փչակների մեջ, այնտեղ խորիսի է պատրաստում և արտադրում այնպիսի մի հեղուկ, որն իր քաղցրությամբ մեր մեղրին շատ չի գիջում» [գիրք XVII, գլ. 75, 3–6]: Նույնը գրեթե բառացի ասված է Ստրաբոնի երկում. «Ասում են, թե Հյուրկանիայում որթատունկը տալիս է մեկ մետրետե գինի, թզենին՝ վաթսուն մեդիմնոս, իսկ հասկից ընկած ցորենը նորից ծլում է, և մեղուները ծառերի մեջ պարսավորվում են ու տերևներից մեղր է ծորում. այսպես է լինում նաև Մեդիայի Մատիանեում և Արմենիայի Սակասենեում և Արաքսենեում»¹³: Ինչ վերաբերում է վերը նշված այն տեղեկությանը, թե «արտաքինով կաղնու նման ծառի տերևներից մեղր է կաթում», այն հայերն անվանում են գազպեն (մանանա), որն օգտագործվել է որպես սնունդ և դեղամիջոց: Սասունցիները մեղրանման այդ թանձր հյութը պահում էին կարասներում և գործածում մինչև նոր բերքահավաք¹⁴:

Դիոդորոս Սիկիլիացին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայերի հետ հարևանությամբ ապրող բազմաթիվ ցեղերի մասին: Առավել ընդարձակ նկարագրություն է թողել կարդուխների մասին: Երկում [գիրք XIV, գլ. 27, 4–8] նշվում է, որ հելլենները յոթ օրում անցնում են կարդուխների (Կորդվաց) լեռները և հանդիպում լեռնային ցեղերի՝ «ռազմասեր, տեղանքին քաջածանոթ», «ազատ», «ռազմական կյանք վարող, վարժ պարսատիկներով խոշորագույն քարեր արձակելու և հույժ խոշոր նետեր օգտագործելու մեջ, որոնցով էլ նրանք հարմար դիրքերից հելլեններին հարվածներ հասցնելով, շատերին սպանեցին և ոչ քչերին էլ լուրջ վնասներ պատճառեցին»: Այնուհետև նկարագրում է նրանց գործածած նետերի անսովոր չափերը և թշնամուն դրանով պատճառած զգալի վնասները. «Նրանց նետերը երկու կանգունից ավելի երկար էին ու ծակում էին թե՛ վահանները, թե՛ լանջապանները, և ոչ մի զրահ չէր դիմանում դրանց հարվածներին»: Այնպիսի խոշոր նետեր

¹³ «Օտար աղբյուրները հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ № 1, Ստրաբոն», գիրք II, գլ. I, 14, նաև՝ գիրք XI, գլ. VII, 2: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 208–229:

¹⁴ Տե՛ս Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. սկիզբ), Երևան, 2012, էջ 212:

էին օգտագործում, որ հելլենները նրանց արձակած նետերին կաշվե բռնակ ամրացնելով, դրանք իբրև տեգ էին օգտագործում» [գիրք XIV, գլ. 27, 4–8]:

Ովքե՞ր են եղել կարդուխները: Հ. Մանանդյանը սխալ է համարում այն բոլոր տեսակետները, ըստ որոնց նրանք այժմյան քրդերի նախահայրերն են: Ըստ նրա՝ նաստակյաց և երկրագործ այդ հին ժողովուրդը չէր կարող լինել խաշնարած ու թափառակյաց քրդերի նախահայր¹⁵: Թե՛ Քսենոփոնի և թե՛ Միկիլիացու վկայություններից երևում է, որ կարդուխները նաստակյաց ժողովուրդ էին և ունեին համեմատաբար բարձր մշակույթ: Հելլենական գորքերը, որ բանակել էին նրանց լքված գյուղերում՝ կարդուխների գեղեցիկ տներում, որ կահավորված էին պղնձե ամաններով՝ գտել էին պարենի առատ պաշարներ ու նաև շատ գինի, որ նրանք պահում էին ձեփված հորերում [«Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 2, 22]: Ըստ նույն Քսենոփոնի՝ կարդուխները, որոնց երկիրը Հայաստանից բաժանված էր Տիգրիսի վտակ Կենտրիտես (Բոհտան-սու) գետով, ունեցել են հարուստ գյուղեր, զբաղվել են երկրագործությամբ, զինեցործությամբ, անասնապահությամբ, ինչպես և արհեստագործությամբ. հատկապես զարգացած է եղել պղնձագործությունը: Քսենոփոնից շուրջ չորս հարյուրամյակ հետո Ստրաբոնն արդեն վկայում է, որ գորդիենները (կարդուխները) ունեին ամրացված քաղաքներ և համարվում էին նշանավոր ճարտարապետներ, փորձառու էին քաղաքների ու բերդերի պաշարման աշխատանքներում¹⁶:

Միկիլիացու երկի XIV գրքի, գլուխ 29-ի 1–6-րդ հատվածում պատմվում է, որ հելլենները Կորդուքին սահմանակից հայկական գյուղերում ձմռանը 8 օր մնալուց հետո ուղևորվում են Փասիս գետը, որտեղ չորս օր մնալուց հետո, իրենց ճանապարհը շարունակում են խայոյների [«Անաբասիսում»՝ տառիներ, գիրք IV, գլ. 3, 4, 5, 18] և փասիաների երկրի միջով: Բացառված չէ, սակայն, որ այս դեպքում գործածված է իբրև հայերի «հայ-խայ» ինքնանվանումը: Խայոյներ ցեղանվան հիմքում, ըստ Ս. Տ. Երեմյանի, թերևս, նշմարվում է նույն «Հայասա» անունը՝ առանց լուվլախերական «սա» վերջավորության¹⁷: Նշենք, որ Արաքս գետը, սկիզբ առնելով Բյուրակնյան լեռնային զանգվածից, հոսում էր դեպի հյուսիս, որտեղ նրա մեջ էր խառնվում արևմուտքից հոսող Մուրց գետը, այնուհետև հոսելով Բասեն գավառով՝ Դիոդորոսի հիշատակած «փասիաների երկրով», Արաքսը ստանում է Բա-

¹⁵ Մանրամասն տե՛ս Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ. թ.), Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 72–73:

¹⁶ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները հայերի մասին», Հունական աղբյուրներ -1, Ստրաբոն, XVI, I, 24:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայասա-Ազգի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և լեզուն.– «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 193:

սեան կամ Բասեն անունը (այժմ՝ Բասեն-սու): Այս գետն է, որ «Պատմական գրադարանում» ու նաև Քսենոփոնի «Անաբասիսում» ստանում է Փասիս անվանումը [գիրք XIV, գլ. 29, 1–2], որը չպետք է շփոթել Կողքիսի (Վրաստանի) Փասիսի (Ռիոնի) հետ [գիրք XVII, գլ. 77, 1]: Ուրեմն, փասիաներն Արաքս գետի վերին հոսանքի շուրջը բնակվող ցեղերն են եղել: Բասենից դուրս գալով՝ Արաքսը մտնում է խոր, նեղ կիրճի մեջ, որը կոչվում էր Երասիսաձոր (ներկայիս Կաղզվանի շրջանում), որից հետո գետը կոչվում էր Երասիս¹⁸: Ուսումնասիրողների համոզմամբ՝ տառիները և փասիաների անուններից են ծագել պատմական Հայաստանի Տայք և Բասյան գավառների անունները¹⁹: Այնուհետև Սիկիլիացին [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6] նշում է, որ յոթ օրվա ընթացքում հույներն անցնում են խալդայներ կոչված ցեղերի երկրով և հասնում Հարպագոս գետը, որի լայնությունը 4 պլեթրոն էր: Հարպագոս գետը Քսենոփոնի մոտ [«Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 7, 18] հիշատակված է Հարպասոս: Քսենոփոնի հիշատակած Հարպասոս գետի անունը Հ. Մանանդյանը համարում է «Արաքս» անվան աղավաղված գրություն և նույնացնում է Արաքս գետի հետ²⁰:

Ըստ ուսումնասիրողների՝ խալդայները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում բնակվող ցեղախումբ էր, որից հետագայում առաջացավ պատմական Հայաստանի Խաղտիք երկրամասը: Այս խալդայներին չպետք է շփոթել Հարավային Միջագետքի նույնանուն ցեղի հետ: Խալդայները բնակվում էին Սև ծովի հարավարևելյան ափից ոչ հեռու: Ի դեպ, Քսենոփոնը [«Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 3, 4] նշում է, որ սրանք «ազատ են ու ռազմունակ: Իբրև զենք գործ են ածում երկար վահաններ ու նիզակներ»: Խալդայները եղել են ինքնուրույն և չեն հպատակվել պարսից թագավորին: Խիստ երկյուղալի թշնամիներ էին՝ մեզ հնազանդեցրինք, որովհետև պետք է (նրանցից) վերցնեինք կենսամթերքներ, որ նրանք չէին ուզում մեզ մատակարարել [«Անաբասիս», գիրք V, գլ. 5, 17]:

Ի դեպ, պատմագիտության մեջ խալդայներին ուրարտացիների հետ նույնացնելու փորձերն այժմ վերջնականապես մերժվում են²¹:

Խալդայների երկրից հույներն «առաջացել են սկյութների երկրի միջով, որտեղ էլ հանգստանում են երեք օր ամեն տեսակ բարիքների մեջ» [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6]: Ի դեպ, խոսքը Տրասպիզոնից հարավ գտնվող լեռնային վայրերում բնակվող սկյութական ցեղերի մասին է: Սրանք հետևորդներն էին Ք. ա. VIII դ. վերջերին Հյուսիս-

¹⁸ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանի գետերն ու լճերը. – «Հայ ժողովրդի պատմություն», 1971, հ. 1, էջ 28:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

²⁰ Տե՛ս Հ. Մանանդյան. Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 13–17, նույնի՝ Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 69:

²¹ Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան. Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո. – «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 459:

սային Կովկասից Փոքր Ասիա ներխուժած սկյութական ցեղերի, որոնց հարվածներից մեծապես տուժեց Ուրարտու պետությունը²²: Սկյութների երկիրը Դիոդորոսն անվանում է Տանայիս (Դոն) գետի՝ Եվրոպան Ասիայից բաժանող տարածքը [գիրք I, գլ. 55, 2–6]:

Միկիլիացին իրենց ճանապարհին ընկած մի քաղաք է հիշատակում՝ Գյումնասիա անվամբ: Քեննոփոնի մոտ [«Անաբասիս», գիրք IV, գլ. 7, 19] հիշատակված է Գյումնիաս անվամբ: Ստույգ տեղը որոշված չէ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը ենթադրում է, որ այն գտնվում էր Բայբուրտյան գոգավորությունում, Ճորոխ գետի ակունքների շրջանում²³: Հ. Մանանդյանն այն կարծիքին է, որ Հարպասոս գետն այժմյան Արաքս-Արագ գետն է, իսկ Գյումնիաս քաղաքի տեղադրությունը սկյութների երկրում պետք է որոշել այժմյան Գյումրի-Լենինականում²⁴: Ըստ գիտնականի՝ այստեղից (Գյումնիաս-Գյումրիից) հույների ճանապարհը մինչև Տրապիզոն ձգվել է հետևյալ կերպ. Գյումրիի մոտից անցել են Ջարիշատի շրջանի միջով ու Արդահանի հարավկողմով շարժվել դեպի Ճորոխ գետը և այնտեղից մակրոնների ու կոլխերի երկրների միջով, դժվարանցանելի լեռնային տեղանքով հասել Տրապիզոն²⁵:

Ըստ Դիոդորոսի վկայության՝ այստեղ ևս (Գյումնասիա) քաղաքում այս վայրերի կառավարիչը դաշն է կնքում հույն զինվորականության առաջնորդների հետ և ուղեկցողներ տրամադրում՝ հույներին անվտանգ ծով առաջնորդելու համար: Գյումնասիա քաղաքից 15 օրում հույները հասնում են Քենիոն լեռը՝ ծովի եզերքին [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6]:

Շուրջ նկատելուն պես, հռոմեական սովորույթի համաձայն, հույն զինվորները թնաստարած շնորհակալություն են հայտնում աստվածներին և «համոզված, որ փրկված են՝ իրենց առաջնորդած ուղեկցողին պարգևում են արծաթե բաժակ և պարսկական համազգեստ» (նույն տեղում):

«Պատմական գրադարան» երկում հիշատակված են նաև Սև ծովի առափնյա՝ մակրոնների և կոլխերի երկրները [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6]: Մակրոնների ցեղն ապրում էր Պոնտոսում: Նրանց մասին պատմագիրն ուշագրավ մի սովորույթ է արձանագրում: Նա գրում է. «Հելլենները մտնելով մակրոնների երկիրը, նրանց հետ դաշն կնքեցին և իբրև երաշխիք նրանցից ստացան բարբարոսական մի նիզակ, իսկ փոխարենը տվեցին հելլենական (նիզակ). բարբարոսները ասացին, թե իրենց նախ-

²² Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский. История и культура Урарту. Ереван, 1944, с. 295–324.

²³ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 10:

²⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 69:

²⁵ Նույն տեղում:

նինների ավանդույթի համաձայն, այդպիսի փոխանակումը հավատարմության ամենահաստատուն երաշխիքն է» [գիրք XIV, գլ. 29, 1–6]²⁶: «Այս վայրերում էլ նրանք (հույները) գտան նաև մեծ քանակությամբ մեղվափեթակներ, որոնցից ստացվում էր թանկագին խորիսի: Բայց դրանց ճաշակողները բռնվում էին ինչ-որ տարօրինակ ախտով. քանզի այդ մեղրից ուտողները կորցնում էին իրենց բանականությունը, և ընկնելով գետին, նմանվում էին մեռյալների: Ու քանի որ դրա քաղցր համի պատճառով շատերն էին դրանից կերել, ապա այնքան մեծ բազմություն էր գետին ընկել, ասես պատերազմում ջախջախվել էին: ...Մակայն հաջորդ օրը, գրեթե նույն ժամին բոլորն ուշքի էին գալիս և, աստիճանաբար վերագտնելով իրենց դատությունը, վեր կացան, նրանց մարմնական վիճակն այնպիսին էր, ասես թունավորումից էին փրկվել» [գիրք XIV, գլ. 30, 1–2]: Մև ծովի հարավարևելյան ափերին պատահող նման թունավոր հատկություններով մեղրի մասին հաղորդում են անտիկ այլ հեղինակներ ևս: Այսպես, օրինակ, Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Մեկունդոսը (շուրջ 23–79 թթ.) ևս հաղորդում է Հայաստանում աճող բուժիչ, եռանդր բարձրացնող հատկություններով խեժաբեր բույսերի, այդ թվում՝ հոչակավոր ուպանի մասին, նաև հիշատակում է Հայաստանում և Կապադովկիայում թմրեցնող հատկություններ ունեցող մի բույս, որը մեղմացնում է վայրի գազանների գայրույթը: Պլինիոսը նշում է նաև *adamantis* բույսը, որին առյուծը մոտենալով՝ ուժասպառ ընկնում է²⁷: Վնասակար այդ հատկությունները կապված են տեղի թունավոր բուսականության հետ: Ճանապարհորդները պատմում են, թե այդպիսի մեղր մինչև օրս էլ պատահում է վերը նշված վայրերում: Մեղրը վնասագերծելու նպատակով բնակիչներն այն եռացնում են ու դրան խառնում շաքար, որից հետո մեղրը դառնում է օգտագործելի:

Դիոդորոս Սիկիլիացին իր երկում ակնարկներ ունի նաև մարդերի, մոսինոյկների, տիբարենե ցեղերի երկրի, կադուսիների, սակերի, կոլխերի վերաբերյալ: Ահա թե նա ինչ է գրում մարդերի մասին. «Ալեքսանդրը (Մակեդոնացի) առաջանալով Հյուրկանիայի առափնյա մասով մտավ Մարդեր կոչված (ցեղերի) երկիրը: Քանի որ սրանք հատկապես աչքի էին ընկնում իրենց արիությանը, արհամարհեցին Ալեքսանդրի զորությունը և հարգանքի ոչ մի տուրք չմատուցեցին նրան, այլ ... անվախ կերպով դիմագրավեցին մակեդոնացիների արշավանքը...» [գիրք XVI, գլ. 76, 3–4]: Անտիկ հեղինակները քանիցս հիշատակել են մարդերին: Այսպես, Հերոդո-

²⁶ Մակրոնների հագուկապի, զենքուզրահի մասին Քսենոփոնը հաղորդում է. «...[սրանք] ունեին ծառերի ճյուղերից հյուսված կաշեպատ վահաններ և տեզեր ու այծի մազից պատրաստված խիտոններ (զգեստներ)» («Անաբասիս», գիրք IV, գլ. VII, 1–3):

²⁷ Տե՛ս՝ Ս. Վարդանյան. Հայաստանի բժշկության պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2000, էջ 31:

տոսը նրանց համարում է իրանական վաչկատուն ցեղ²⁸: Դիոդորոսի վերոգրյալ հատվածում հիշատակված մարդերը և Հերոդոտոսի նշածը, հավանաբար, միննույն ցեղերն են: Սակայն Քսենոփոնը «Անաբասիսում» և Ստրաբոնն իր «Աշխարհագրություն» գրքում [գիրք XI, գլ. 13, 3, 1] հիշատակել են համանուն ցեղեր, որոնք ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհում:

Դիոդորոսը Սև ծովի հարավարևելյան մերձափնյա անտառախիտ լեռներում բնակվող մոսսինոյկներ անվամբ ցեղեր է հիշատակել, որ բառացի նշանակում է փայտե կառույցներում ապրողներ [գիրք XIV, գլ. 30, 5–7]: Ստրաբոնը սրանց տվել է «Հեպտակոմետներ»՝ «յոթ գյուղերում ապրողներ» անվանումը: Դիոդորոսը մոսսինոյկներին անվանում է ամենաբարբարոսն իրենց հանդիպած ցեղերի մեջ. «Սրանք ամենաբարբարոս ազգն են այն բոլորից, ում երկրների միջով իրենք (մոսսինոյկներ) անցել են, տղամարդիկ կանանց հետ մոտ են լինում ի տես բոլորի, ամենաունևորների երեխաները սնվում են խաշած շագանակներով և բոլորը դեռ մանկուց իրենց թիկունքն ու կուրծքը դաջելով նկարագարդել են» [գիրք XIV, գլ. 30, 7]: Այնուհետև, ըստ պատմագրի, հույն զինվորներն անցնում են մոսսինոյկների, կոլխերի, խայյուբների հարևանությամբ բնակվող տիբարենե ցեղերի երկիրը [նույն տեղում]: Պատմագիրը նկարագրություն ունի կադուսիների ռազմաշունչ ցեղերի մասին, որ միշտ թշնամության մեջ են գտնվել մեդիացիների հետ, և որոնք բնակվում էին Ուրմիա լճի և Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերի միջև [գիրք II, գլ. 33, 1]: Դիոդորոսի հիշատակած ցեղերից են նաև մեր երկի վրա հարձակումներ գործած սկյութական ցեղերից սակերը: Նա այս դեպքում անդրադառնում է սակերի և մեդիացիների միջև ընթացող պատերազմներին: Սրանք Միջին Ասիայի տափաստաններում բնակվող վաչկատուն սկյութական ցեղեր էին [գիրք II, գլ. 34, 1–6]:

Այսպիսով, հունական դասական պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկի՝ Դիոդորոս Միկիլիացու «Պատմական գրադարան»՝ 40 գրքից բաղկացած աշխատությունը թեև մեզ է հասել կիսով չափ կորստի մատնված, սակայն հայագիտության համար կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ ի շարս տարածաշրջանի պատմության՝ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Հայաստանի ու հայերի մասին:

²⁸ Տե՛ս Հերոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 55:

СВИДЕТЕЛЬСТВА ДИОДОРА СИЦИЛИЙСКОГО ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ И
СОСЕДНИХ НАРОДАХ

РАФИК НААПЕТЯН

Резюме

Диодор Сицилийский (90–23 до. н. э) – один из выдающихся представителей классической греческой хронологии. Его труд «Историческая библиотека», состоящий из 40 томов и дошедший до нас не в полном комплекте, имеет важное значение для арменоведения, так как содержит ценные сведения об Армении и армянах. Особенно полезны сведения о так называемой Сатрапической Армении конца V века до. н. э. Диодор представляет историко-политические события указанной эпохи – войны, путь отступления греческой армии по территории Армении, описывает расположение армянских населенных пунктов, географические условия, экономическую и культурную жизнь, верования. Все это существенно дополняют сведения труда Ксенофона «Анабасис», касающегося той же эпохи. Примечательны также данные об исторических событиях, о народах Армении и прилежащих территорий, их быте и культуре III–II веков, которые являются важным источником для истории Армении и этнографии древней эпохи.

DIODORUS SICULUS' TERTIMONIES ABOUT ARMENIA, ARMENIANS AND THE
NEIGHBORING PEOPLES

RAFIK NAHAPETYAN

Summary

Diodorus Siculus (90–23 B.C.) is one of the foremost representatives of classical Greek historiography. His work “Historical Library”, consisting of 40 volumes, not all of which survived till our days, is of high importance for Armenian studies, as it contains valuable information about Armenia and Armenians. The data on so-called Satrapian Armenia of the end of the 5th century B.C. are especially useful. Diadorus presents the historical and political events of this era, such as wars, the retreat of the Greek army through Armenian territory, Armenian settlements’ locations, geographical conditions, economic and cultural life, beliefs are described, which significantly supplement the information given in the work “Anabasis” by Xenophon, regarding the same period. The data on historical events, peoples of Armenia and surrounding territories, their way of life and culture of the 3rd–2nd centuries B.C. are also remarkable, that are an important source for the Armenian history and ethnography of the ancient era.